

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/49/7-10

Gülhanım İsmihanova
Bakü Slavyan Üniversitesi
Merve Yokuş
Kafkas Üniversitesi, Türkiye

TÜRKİYE TÜRKÇESİ VE AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE Kİ'li BİRLEŞİK CÜMLELER

Anahtar sözcükler: Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi, yan cümle, ki bağlacı

Açar sözlər: Azərbaycan Türkcəsi, Türkiyə Türkcəsi, budaq cümlə, ki bağlayıcısı

Key words: Azerbaijani Turkish, Turkey Turkish, subordinate clause, conjunction ki

Giriş

Son dönemlerde çağdaş Türk lehçelerinin gramer özelliklerinin karşılaştırmalı şekilde araştırılması çok geniş yayılmıştır (Bkz. 11; 12; 13; 14; 16; 23; 26; 29). Bu, bir taraftan, uzun yıllar farklı sebeplerden dolayı birbirinden uzaklaşmış Türk halklarının yaklaşma isteğine bağlıysa, diğer taraftan dilbilimcilerin Türk dilleri ailesinin aynı kökten gelmiş olduğunu ve bir bütün hâlinde varoluşunu dünya dilbilimine kanıtlanma isteği ile ilgilidir (14, 4). Bu çalışmada farklı araştırmacıların gramer kitaplarındaki ki'li birleşik cümle ile ilgili görüşleri aktarılacak, dilbilimcilerin her iki dildeki ki'li birleşik cümle ile ilgili yorumları üzerinde durularak değerlendirme yapılacaktır.

1. Türkiye Türkçesi Dilbilgisinde Ki'li Birleşik Cümleler Hakkında Görüşler

Türkiye Türkçesi dilbilgisi kitaplarında tanımı ve tasnifi noktasında farklılıklar bulunan birleşik cümle genellikle *girişik birleşik cümle*, *şartlı birleşik cümle*, *iç içe birleşik cümle* ve *ki'li birleşik cümle* olarak sınıflandırılmaktadır. Türkçede “ki bağlacıyla kurulan cümleler” (4, 94), “ilgi tümcesi” (7, 216), “bağlaçlı yantümce” (19, 147), “ki'li birleşik tümce” (9, 483) ve “ki'li birleşik cümle” (10, 405; 21, 515) gibi farklı isimlerle nitelendirilen bu cümle türü; aralarında anlam yönünden sıkı bir ilişki bulunan iki cümle, “ki” bağlama edatıyla bağlanmasından meydana gelir. Yapı itibarıyla temel cümle başta, yardımcı cümle sonda yer alması sebebiyle pek çok dilbilgisi kitabı, ki'li birleşik cümlelerin Türkçenin cümle yapısına aykırı olduğunu söylemektedir. Bunun yanı sıra Türkçe cümle düzenine aykırı olmakla birlikte ki'li birleşik cümlelerin Türkçe cümle düzenine sokulmasının mümkün olduğu da belirtilmektedir (Bkz. 31, 1064).

L. Karahan, ki'li birleşik cümleyi bağlı cümle olarak ele almıştır. Gerekeceği kadar da *ki* bağlacının temel ve yan cümleyi bağladığını savunmuştur (22, 64).

M. Ergin'e göre Türkçede aslında bağlama edatı yoktu, bağlama edatları Türkçede sonradan ve yabancı dillerin tesiri ile ortaya çıkmıştır. Onun için de Türkçede kullanılan bağlama edatlarının büyük bir kısmı yabancı asıllıdır... *Ki* ya iki fiili, iki cümleyi ve ya bir isimle bir fiili, bir isim unsuru ile onun izahı olan bir cümleyi birbirine bağlar. Her iki halde de *ki*'den sonra gelen cümle yardımcı cümledir. “*Ki*” kendisinden sonra gelen yardımcı cümleyi kendisinden önce gelen unsura bağlar (10, 332-405).

S. Çağatay, iki şekil “*ki*” olduğunu söyler. İlki Türkiye Türkçesinde şimdiki zaman, bilinen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman ve gelecek zaman eklerinden sonra getirilen *ki*'dir ve bu *ki* aslında Eski Türkçedeki *erki*'den gelen *ki*'dir, diğeri de Farsçadan geçen *ki*'dir. Nihayetinde fiilden sonra gelen *ki*'lerin Eski Türkçedeki *erki*'nin kalıntıları olduğunu belirtir. Bu iki şekil *ki*'den, Farsça olanlarla Eski Türkçedeki *erki*'den gelen *ki*'yi ayırt etmenin zor olduğunu, bunları anlayabilmek için cümleye kazandırdıkları anlamın incelenmesi gerektiğini söyler (6, 248-250).

K. Bilgegil, ki'li birleşik cümleyi “*ki* bağlacı ile kurulan cümleler” başlığı altında vermiş, Türkçedeki ana unsur ve yardımcı unsurun Farsçanın etkisiyle yer değiştirdiğini söylemiştir. Bilgegil ayrıca *ki* bağlacı ile kurulan cümlelerin çeşitli kullanışlarını yer ve şekil yönünden incelemiş, *ki*'nin iki cümleden birinin değerine açıklama, sebep bildirme göreviyle, birbirine tahmin veya faraziye bildirecek şekilde bağlandığını belirtmiştir (4, 94).

Özçelik ve Erten, ki'li birleşik cümleyi, bir cümle *ki* bağlama edatı ile bir temel cümleye bir öğe olacak şekilde bağlanmasıyla oluşan birleşik cümle olarak tanımlar ve bu özelliği taşımayan cümlelerin, ki'li birleşik cümle sayılmayacağından, ayrıca ki'li birleşik cümlede, yan cümle *ki*'nin temel cümle nesnesi, zarf tümlecisi veya öznesi olarak kullanılabileceğinden bahsederler (30, 201-202).

H. Ediskun ise böyle cümleleri “*ki*'li bağlı cümle” olarak değerlendirmektedir. Bu cümlelerin aslında Türkçe olmadığını, birinci cümle *ki*'li bağlı cümle, ikincinin yardımcı cümle olduğunu söylemektedir (8, 388).

T. Gülensoy ki'li birləşik cümle için “*ki* bağlacıyla temel cümle ile yan cümlelerin bağlandığı cümlelerdir” demektedir (18, 437).

N. Atabay ve arkadaşları yine bu cümle türü için, ‘temel cümleye *ki* bağlacıyla bağlanan yan cümle’ ifadesini kullanmıştır (3, 101). Ki’li bileşik cümle için *ki* bağlacı, sonuna geldiği cümlelerin bir temel cümleye neden sonuç, açıklama belirterek bağlar. Bu bağlaç iki cümleyi bağladığında bileşik cümle oluşur.

Korkmaz, ki’li birləşik cümleyi bir temel cümle ile o temel cümleye *ki* / kim nispet zamiri ile bağlanan açıklayıcı bir yardımcı cümleden oluşan birləşik cümle olarak tanımlar. “Kim” şeklinin genelde tarihi devir metinlerinde yer aldığından söz eder (27, 148)

F. Bozkurt, ki’li bileşik cümleyi “*ki* bağlaçlı cümle” olarak tanımlar ve bu cümlelerin bağlaçlı cümleler içinde irdelenmesi gerektiğini söyler (5, 288).

H. Dizdaroğlu, ki’li birləşik cümleyi bileşik cümleler içerisinde, “ilgi tümcesi” başlığı altında incelemekte, ki’li birləşik cümleyi iki cümlelerin birbirine *ki* bağlacıyla bağlanmasından oluşan birləşik cümle diye tanımlamaktadır (7).

Bu dilbilimçilerden farklı olarak, İ. Guliyev, Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesini sözdizimsel olarak karşılaştırırken konu ile ilgili: “Türkiye Türkçesi dilbilgisine göre, birləşik cümlelerin “şartlı birləşik cümle”, “ki’li birləşik cümle” ve “iç içe birləşik cümle”den oluşan üç türü vardır. Fakat bu sınıflandırma Türkiye Türkçesi’ndeki tüm cümle türlerini kapsamamaktadır.” şeklinde açıklama yapar (12, 495).

2. Azerbaycan Türkçesi Dilbilgisinde Ki’li Birləşik Cümleler Hakkında Görüşler

Azerbaycan Türkçesinde birləşik cümleler, iki veya daha fazla basit cümlelerin anlam ve gramatik bakımdan birləşmesiyle meydana gelir (25, 305) ve tabesiz mürekkebe cümle ve tabeli mürekkebe cümle olmak üzere ikiye ayrılır. Bunlardan tabesiz mürekkebe cümle, Türkiye Türkçesi dilbilgisinde bağlı cümleler (sıralı bağlı cümleler, açıklamalı bağlı cümleler), sıralı birləşik cümle, bağlı birləşik cümleler, sıralı cümle, sıra cümleler, bağımlı sıralı cümleler, bağımsız sıralı cümleler başlıkları altında incelenmekte (15, 2), tabeli mürekkebe cümleler ise Türkiye Türkçesi dilbilgisindeki ki’li birləşik cümle, şart cümlesi, iç içe birləşik cümle konularını kapsamakta olup cümle öğelerinin (mübteda/özne, xeber/yüklem, tamamlık/nesne, yer tamlayıcısı, teyin/sıfat, zerflik/zarf) adları ile daha detaylı şekilde öğrenilmektedir. Bu sebepten çalışmamızı Azerbaycan Türkçesindeki tabeli/bağımlı birləşik cümlelerden yola çıkarak devam etmemiz yerinde olacaktır.

G. Kazımov’a göre, iki ve daha fazla cümlelerin anlam, sentaks yönünden bir bütünü oluşturmalarına tabeli mürekkebe/bağımlı birləşik cümle denmektedir. Bağımlı birləşik cümlede gramatik yönden esas olan kısma baş/ana cümle, baş cümleye bağlı olarak onu tamamlayan kısma budak/yan cümle denmektedir (25, 305-307).

Bağımlı birləşik cümlelerin içerisine dahil olan yardımcı cümleler çeşitli görevler yerine yetirir, daha doğrusu yardımcı cümle temel cümleye çeşitli yönlerden hizmet eder. Şöyle ki, bazen, yardımcı cümleler temel cümlelerin genel sorusuna cevap olup onu izah eder. Bazen temel cümlelerin bir üyesine ait olup onu tamamlar, bazen de temel cümlede ifade olunan hal-hareketin zamanını, yerini, tarzını, sebebini, maksadını, miktarını vb. niteliğini bildirir” (28, 222-223).

G. Kazımov bağımlı birləşik cümlelerin taraflarını birbirine bağlayan unsurlar arasında *ki* bağlacının rolüne değinerek yazar: “*Ki* izahedici, açıklayıcı bağlaçtır. *Ki* bağlacı bazen sadece tonlama vasıtasıyla ana ve yan cümle arasında ilişki oluşturur, başka bir araç olmadan yan cümleyi ana cümleye bağlar ve bu zaman yan cümlelerin türü cümlelerin gramatik anlamı ve ana cümleden doğan soruya dayanarak belirlenir” (25, 378).

Belirtmemiz gerekir ki, “*ki*” Azerbaycan Türkçesinde hem bağlaç, hem de edat görevinde kullanılmaktadır (20, 228-249). *Ki* bağlaç gibi kullanıldıkta bağımlı birləşik cümlelerin taraflarını birbirine bağlar, genellikle yüklemden sonra gelir (17, 132), edat gibi ise iki şekilde rastımıza çıkar: 1) cümlelerin sonunda gelir ve duygusalı bildirir, örn: *Dünya kurumayıb ki?!;* 2) *kim ki, kimi ki, kimə ki, hər ne ki, harada ki, ne qeder ki* vs. şekillerde yan cümleyi ana cümleye bağlayan sözcükle birlikte kullanılır; örn.: *Kime ki üz tuturdu, eyni cavabı alırdı.* Bunlardan sonra vergül konulmaz... *Ki* – yan cümleyi ana cümleye bağımsız şekilde bağlayan edat gibi de kullanılır; örn.: *Men ki delileri, hanımları bele incitdim, day bir de onlar benim sözüme bakmazlar* (25, 373).

Görüldüğü gibi, *ki* yardımcı kelime türü olarak, Azerbaycan Türkçesinde hem bağlaç hem de edat görevinde kullanılmakta ve her iki durumda da bağımlı birləşik cümlede rol üstlenmektedir. Fakat *ki*’nin görevleri göz önünde bulundurulduğunda *ki* edatı ve *ki* bağlacı ile kurulan cümlelerin yapı açısından birbirinden farklı olduğu görülmektedir, şöyle ki, *ki* edatı ile kurulan cümlelerde yan cümle ana cümleden önce gelir, *ki* bağlacı ile kurulan cümlelerde ise Türkçenin yapısına aykırı olarak ana cümle yan cümleden önce gelir.

Azerbaycan Türkçesinde bağımlı birleşik cümleler yan cümlenin adı ile adlandırılmakta olup aşağıdaki türleri vardır:

1. Mübteda/özne yan cümlesi;
2. Haber/yüklem yan cümlesi;
3. Tamamlık/nesne, yer tamlayıcısı yan cümlesi;
4. Tayin/Sıfat yan cümlesi;
5. Zerflik/zarf yan cümlesi (buraya zaman yan cümlesi, yer yan cümlesi, terzi-hareket/durum yan cümlesi, sebep ya cümlesi, netice yan cümlesi, maksat yan cümlesi, kemiyet yan cümlesi, derece yan cümlesi, şart yan cümlesi, karşılaştırma yan cümlesi dahildir.);

6. Koşulma/ilave yan cümlesi. (1, 304; 2, 266).

Azerbaycan Türkçesinde bağımlı birleşik cümleler ana ve yan cümlenin yerine, bağlayıcı unsurlara ve güncelleştirme usullerine göre de ikiye ayrılır (24, 343). Bunlardan birincisi *yan cümle+ana cümle* yapılı, ikincisi ise *ana cümle+yan cümle* yapılı bağımlı birleşik cümlelerdir. İkinci tür (*ana cümle+yan cümle* yapılı) cümlelerin taraflarının ilişkilendirilmesinde *ki* bağlacı önemli yere sahiptir; örneğin:

Mübteda/özne yan cümlesi: O da melum idi ki, Nerimanın hatrına deymek istemirdi.

Haber/yüklem yan cümlesi: Soltan ağa, doğrusu budur ki, bu saat ele bu degige, padşahlık yolu ile Qalaya Araz terefinden bir karvan kişmiş aparırlar. Mesele bundadır ki, men bu evden getmeyeceyem.

Tamamlık/nesne yan cümlesi: El bilir ki, sen menimsen, Yurdum yuvam meskenimsen.

Tayin/sıfat yan cümlesi: O, ele bir güvve idi ki, Cevriye onun tesiri altında tamam deyişip başka cür ola bilirdi.

5. Zerflik/zarf yan cümlesi (buraya zaman yan cümlesi, yer yan cümlesi, terzi-hareket/durum yan cümlesi, sebep yan cümlesi, netice yan cümlesi, maksat yan cümlesi, kemiyet yan cümlesi, derece yan cümlesi, şart yan cümlesi, karşılaştırma yan cümlesi dahildir.). Örn.:

a. Tarz-Hareket/Durum yan Cümlesi: Seni görüm boğazın ele tutulsun ki, su da ötmesin, ay göyermiş.

b. Zaman yan Cümlesi: Barıştıktan sonra İbrahim Han dönüp, Karabağ'a gitmek isteyirdi ki, İraklı Han yeni topladığı orduyla gelip, Gence'ye çıktı.

c. Yer yan cümlesi: Harada ki, eserlerin tesiri çok idi, orada halkın azabı artırdı.

ç. Kemiyet yan cümlesi: Ne kadar ki kinoya bakırdım, her şey yadımdan çıkmıştı.

d. Sebep Budak Cümlesi: Siz çok hoşbehtsiniz ki, emi gibi büyüünüz var.

e. Maksat yan cümlesi: Biz zahmeti ona göre çekirik ki, asıl insan kimi yaşayak.

f. Şart yan cümlesi: Bütün bunlar bir şartla düzeler ki, sonradan kanıkaralık olmasın.

g. Koşulma Budak Cümlesi: Kız şalının saçaklarını ditmekle meşgul idi ki, bu da onun bir kadar kıskandığını gösterirdi.

6. Derece yan Cümlesi: O, hakikaten indi o kadar güzel, o kadar letafetli görünürdü ki, ele bil tamamıyla başka bir adam, başka bir güzel idi (Bkz. 24, 350-369).

Sonuç

Oğuz Grubu Türk Dilleri arasında yer alan Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi aynı köke, aynı anlama sahip olsalar da bunlar arasındaki gramatik farklılıklar gözardı edilemez. Türkiye Türkçesi Dilbilgisine göre birleşik cümle dörde (*ki*'li birleşik cümleler, iç içe birleşik cümleler, şartlı birleşik cümleler, girişik cümleler) ayrılmakta olup, bunlardan *ki* bağlacı ile kurulan cümleler "*ki*'li birleşik cümleler" şeklinde adlandırılmaktadır ve bunları tekrar alt türlere ayırma eğilimi görülmemektedir. Azerbaycan Türkçesi Dilbilgisine göre ise birleşik cümleler öncelikle ikiye (*tabesiz/bağımsız* ve *tabeli/bağımlı*) ayrılmakta, bunlardan *tabeli/bağımlı* birleşik cümleler beş cümle ögesinin adı ile adlandırılmakta ve daha detaylı şekilde öğrenilmektedir. Türkiye Türkçesi dilbilgisinde sınıflandırma şeklinin cümlenin yapı özelliklerine göre yapılmasına karşın, Azerbaycan Türkçesi dilbilgisinde sınıflandırmanın hem yapı, hem de yan cümlenin anlam özelliklerine göre yapıldığı, aynı kuruluştaki cümlelerin anlamlarına göre farklı başlıklarda incelenmesi dikkat çeker.

Kaynakça:

1. Abdullayev A. vb. Müasir Azerbaycan Dili, Sintaksis, 4. hisse, Şark-Garb Yayınları, Bakü, 2007.
2. Abdullayeva G. Müasir Azerbaycan Dili, II hisse, Elm ve Tahsil, Bakü, 2013.
3. Atabay N. vb. Türkiye Türkçesinin Sözdizimi, Papatya Yayınları, İstanbul, 2003.
4. Bilgegil K., Türkçe Dilbilgisi, Dergah Yayınları, İstanbul 1982.
5. Bozkurt F., Türkiye Türkçesi, Hatipoğlu Yayınları, Ankara 1999.
6. Çağatay S., Türkçede *ki-erki*, TDAYB, 1963, TDK Yayınları, Ankara, 1964.

7. Dizdaroğlu H., Tümcə Bilgisi, TDK Yayınları, Ankara, 1976.
8. Ediskun H., Türk Dilbilgisi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999.
9. Eker S., Çağdaş Türk Dili, Grafiker Yayınları, Ankara, 2005.
10. Ergin M., Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yayınları, İstanbul, 2000.
11. Guliyev İ. Türkiye ve Azerbaycan Dilbilgisinde Ad Tamlamalarının Araştırılması Üzerine, International Journal of Languages' Education and Teaching, s.1453-1465, UDES, Münhen, Almanya, 2015.
12. Guliyev İ., Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde Dilin Sözdizimsel Yapısının Öğrenilmesi Üzerine, XII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı, 2017.
13. Guliyev İ., Türkiyeli Öğrencilerin Azerbaycan Türkçesi Gramerinin Öğretiminde Karşılaştığı Sorunlar ve Onların Çözüm Yolları, 13. Uluslararası Dil, Yazın ve Deyişbilim Sempozyumu, 2013.
14. Gulusoy İ. Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde Şart Cümlesine Dair, Türkiyat Mecmuası, c. 29/1, s. 81-92, Türkiye, 2019.
15. Gulusoy İ. Mirza Feteli Ahundzade'nin Dram Eserlerinde Sıralı Birleşik Cümleler, International Journal of Innovative Technologies in Social Science, Polonya, 2018.
16. Gulusoy İ., GULİYEVA, K. Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi Dilbilgisinde Cümlenin Dahili Öğelerini Göre Tahlili. 2. Uluslararası Dergi Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu, Sempozyum Bildirirler Kitabı, s.11-19, 21-23 Haziran, Giresun, Türkiye, 2019.
17. Gulusoy İ. Gazi Bürhaneddin "Divan"ının Dilinin Sintaksisi, Sonçağ, Ankara, 2019.
18. Gülensoy T., Türkçe El Kitabı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2000.
19. Hatipoğlu V., Türkçenin Söz Dizimi, DTCTF Basımevi, Ankara, 1982.
20. Hüseyinzade M. Müasir Azerbaycan Dili, Sintaksis, 3. hisse, Şark-Garb Yayınları, Bakü, 2007.
21. Karaağaç G., Türkçenin Dil Bilgisi, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.
22. Karahan L., Türkçede Söz Dizimi, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999.
23. Karaörs M. Karşılaştırmalı Şekil ve Cümle Bilgisi, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005.
24. Kazimov G. Müasir Azerbaycan Dili, Sintaksis, Elm ve Tahsil Yayınları, Bakü, 2007.
25. Kazimov G. Müasir Azerbaycan Dili, Morfologiya, Elm ve Tahsil, Bakü, 2010.
26. Kerimoğlu C. Türkiye Türkçesi ve Tatar Türkçesinin Karşılaştırmalı Söz Dizimi, TDK Yayınları, Ankara, 2014.
27. Korkmaz Z., Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara 2007.
28. Mehmedoğlu A., Bağımlı Birleşik Cümleler Üzerine, Türk Dili (Dil ve Edebiyat Dergisi), Mart, Sayı 567, 1999.
29. Musayev M., Türk Edebi Dillerinde Mürəkkep Cümle Sintaksisi. Kitab alemleri, Bakü, 2010.
30. Özçelik S., ERTEN, M., Türkiye Türkçesi Dilbilgisi, Set Matbaacılık, Diyarbakır, 1999.
31. Telli B., Ki Bağlama Edatı, Ki'li Birleşik Cümleler ve Küçük Ağa'daki Ki Bağlayıcısının Fonksiyonları, JASSS, 6/4, s.1061-1080, 2013.

Complicated sentences in Turkish and Azerbaijani, formed by the «ki» union

Summary

The article talks about complex sentences in Turkish and Azerbaijani languages formed with the help of the "ki" union. The theoretical questions associated with complex sentences in both languages are carefully analyzed. Compound sentences formed with the help of the "ki" union are called in Turkish the compound sentence with "ki". But these types of sentences in the Azerbaijani language are more accurately grouped by the names of the sentence members and are studied as part of subordinate clauses.

Сложные предложения в турецком и азербайджанском языках, образованных с помощью союза «ki»

Резюме

В статье говорится о сложных предложениях в турецком и азербайджанском языках, образованных с помощью союза «ki». Тщательно анализируются теоретические вопросы, связанные со сложными предложениями в обоих языках. Сложные предложения, образованные с помощью союза «ki», называются в турецком языке «сложное предложение с «ki»». Но эти типы предложений в азербайджанском языке более точно сгруппированы по названиям членов предложения и изучаются в составе придаточных предложений.

Rəyçi: dos. İ.Qulusoy